

A TÖRÖLT TRAGÉDIA

Az *ión* alapítású, szicíliai Himériából származó Sztészikhhorosz (i. e. 652-629, vagy 630-555), eredeti nevén Teisziasz, a *dór* korinthusiak alapította Szürakuszaiban élt.

Sokan Hésziodosz fiának tartották: „*Aristotelés, a filozófus, de azt hiszem, inkább az, aki a Peplosokat írta, Az orchomenosiak államában azt mondja, hogy Stésichoros, a dalköltő Hésziodosznak, és annak a Klymenének a fia volt, aki Amphiphanés és Ganyktór nővére és Phégeus leánya volt.*”¹ E feltételezés merő spekuláció, amivel sejtetően elsősorban a történeti-irodalmi folytonosságot kívánták biztosítani; ugyanakkor hívei Szészikhhorosz becsét szerették volna így növelni. A Hésziodosz-Sztészikhhorosz viszonyban az is kifejezésre jutott, hogy a költő, mint majd látni fogjuk, mítoszfelfogásában távolabb állt Homérosztól, mint Hésziodosztól. Nagy-Görögországban is a mitológia költői átértelmezése és részben szekularizációja válik a majdani filozofálás gyümölcsöző előfeltételévé. Ebben Sztészikhhorosz az élen járt. Más tradíció szerint, az i. e. VIII. századi Xanthosz nevű költő követője volt. Igazolni a hagyományt lehetetlen, mert néhány munkájának címén kívül egyetlen töredéke sem maradt reánk.

Mintegy 26-30 tekericsnyi könyvet kitevő, de ma már csupán töredékeiben ismert irodalmi munkássága meghatározó volt Megalé Hellasz szellemi életének fejlődésében.² Jelentőségét azonban hiba lenne csupán Nagy-Görögországra korlátozva látni és láttatni. Sokat tett a görög mitológiai hagyomány megőrzéséért, de Homérosztól és Hésziodosztól eltérően, tragédiáiban részben a helyi vonatkozással bíró mítoszokat dolgozta fel, részben a thébai mondakörre támaszkodott.

A tartalmi orientációja mellett formailag is új módon nyúlt a mitológiai anyaghoz, noha alkotott *kiseposzt* is, a homéroszi és hésziodoszi, tehát *epikai* feldolgozásuktól eltérően új műfajokat kezdeményezett. Sokra tartották *kardalait*. Ezek a *lírai* alkotások részben megalapozták a századok múltán Szürakuszaiban jelentőssé váló, Bakkhülidész és thébai Pindarosz nevéhez kötött kardalköltészetet, részben átmenetet képeznek mítoszok *drámai* feldolgozásához, hatásában pedig az aiszkhüloszi tragédiához. Irodalmilag jelentős tette a *mesének* irodalmi műfajjá emelése és gondozása. Fabuláival megelőzte és ösztönözte Aiszóposzt, a meseírás klasszikusát.³ Része lehetett a makedón Phaedrus itáliai mesegyűjteményének nem aiszóposzi meséinek megszületésében. Sztészikhhorosz kiseposzában *Aineiasz* alakját is megidézte, közvetítette a trójai történetet nyugatra, hogy azután Aineiasz Vergilius hőseként, *Aeneas*ként az „*Aeneis*”-ben a rómaiak ősatyjaként álljon előttünk. Hellasz – Megalé Hellasz – Róma viszonyában Sztészikhhorosz költészete összekötő kapocs lehetett.

Mindezek nem csupán *műfaji sokoldalúságára* világítanak rá, hanem a *mitológiai tárgyától való eltávolodására* mutatnak, a mindennapi élet buktatói, erkölcsi konfliktusai iránti érzékenységére vetnek fényt. Munkásságának jelentősége mind tartalmilag, mind formailag mindenekelőtt ezekben van.

Az összhellén és a római fejlődésben oly jelentős szerepet játszó alkotóról fájóan kevés hiteles adat és valóban neki tulajdonítható, megbízható töredék maradt fenn, ezért szinte minden állításunkat feltételes módban kellene megfogalmaznunk. A kérdőjelek sokaságával és a hiátusokkal együtt vállalni kell megidézését, mert nélküle Megalé Hellasz és egész Hellasz későbbi szellemi életének, irodalmának és filozófiájának rajza nélkülöznék egyik meghatározó, megalapozó elemét.

SZTÉSZIKHOROSZ ÉS AISZKHÜLOSZ

Tudjuk, hogy a hellén tragédia születési dátumát i. e. 536-ra teszik, amikor Dionüszosz papjának, az isten mezébe öltözött *Theszpisz*nek vezetésével néhány kecskebőrbe bújt férfiú útrakelt Eleusziszból. Dionüszosz ünnepére Athénba mentel egy szekérrel, s ott párbeszédben mondták el a kalandos sorsú isten történetét.

Sztészikhhorosz mintegy évszázaddal megelőzi Theszpisz fölléptét!

Arisztotelész egyetértően idézi azt a véleményt, hogy a tragédia peloponnészoszi eredetű.⁴ Ezt csak bizonyos megszorításokkal igazolható.

A *hetedik* századi Sztészikhhorosz munkásságának jelentős része már a thébai mondakörhöz kapcsolódott, többnyire a Dionüszosz-mítoszhoz kötődött,⁵ tragédiáiban feldolgozta Oidipusz és Oresztész történetét. Peloponnészoszon a mondakör megjelenése

majd csak a **hatodik** századra tehető. Sziküónban kardal formájában dolgozták fel a Thébai ellen támadó hetek vezérének, Adrasztoznak történetét. A kardal azonban sem ott, sem máshol nem nyerte el a hallgatók tetszését, sőt a tragikus kar mondandóját ellenérzéssel fogadták.⁶ Ami a tragikus forma egyik előképét, a a Dionüszoszt dicsőítő dithürambosz költészetet illeti, azt a Korinthosban, Periandrosz udvarában éneklő leszboszi Arión (i. e. 625-585) nevéhez kötik. Valóban a félsziget kincse, de olyan kincs, amit Arión a szicíliai Tarentumból hazafelé hajózva hozhatott magával.

A szicíliai tragédiának ez a megkülönböztető jegye akkor kapja meg igazi jelentőségét, ha tudjuk, hogy Aiszkhülosz szorosán kötődött Szicíliához, a Szürakuszai Hierón türannosz udvarához emberileg is (jellemző, hogy többszöri látogatása után Szürakuszaiban telepszik le, s a városhoz közeli Gélában hunyt el), művészileg is: a hagyomány szerint az Athénban csak halála után bemutatott „**Leláncolt Prométheusz**” c. tragédiáját Szürakuszaiban még életében láthatta a közönség. Ez az alkotói kapcsolódás, rajta keresztül az athéni tragikusok egész nemzedékére kihatott. Valószínűsíthetjük, hogy Aiszkhülosz a thébai tematikát nem Homérosz morzsáiból állította össze, nem Peloponnészoszról ültette át athéni talajba, hanem Sztészikhorosz asztalánál talált reája. Erre érzett rá Péterfy Jenő: a monda – mondja – „*Annyira összenőtt a mindennapi élettel, a nép gondolkodásával, hogy volt még arra ereje, hogy új köntöst váltson, s oly alakot öltön, mely az újabb életnek jobban megfelelt. Sztészikhorosz által újra uralkodik a kardalköltészetben, s legfényesebb, bár most már csak rövid életű paligenezisét az attikai drámában éri meg.*”⁷

Aiszkhülosz nagy-görögországi kötődésének másik területére Hegedüs Géza mutat rá „*Aiszkhülosz mindenekelőtt 'jogász'. Ez a körülmény is arra vall, hogy Püthagorasz tanítványa volt.*”⁸ De nemcsak Püthagorasz hatásáról van szó.⁹ Megalé Hellaszban Zalaekusz és Kharóndasz teremti meg azt a jogi és szociológiai háttérrel, ami majd Nagy-Görögország egész szellemi életére kihat és minden alakjának jellemzően jogi színezetet ad. Ehhez kapcsolódik azután a „*hét görög bölcs*” bölcsességének jogfilozófiai megalapozása. A hellén és az ión anyaországokban a jogviszonyokban való gondolkodás áll az első helyen.¹⁰ A drámairodalomban e kettős kötődés jelenik meg, ezért és ennyiben igaz az, hogy „*A rendnek és a rendbontásnak ez az örökös viszonya társadalmi megfogalmazásban **jogi probléma**. Ennek érzékelése és érzékeltetése teszi jogászi szemléletűvé Aiszkhülosz egész világszemléletét.*”¹¹

Mindez támasztja alá azt a feltételezésünket, hogy nem közvetlenül a peloponnészoszi félsziget szellemi élete ihlette az athéni tragikus triász thébai érdeklődését. A Szicíliában alkotó Sztészikhorosz munkássága a bizonyíték rá, hogy a tragédia (és Epikharmosz műveiben a komédia) korai hajtásai Megalé Hellaszban szökkentek szárba, és Sztészikhorosz **kezdeményezésére támaszkodva** jutott a thébai mondakör vissza a Peloponnészoszra, s onnan Athénba, Aiszkhülosz, majd Szophoklész és Euripidész figyelmének és munkásságának előterébe.

Ezt a Sztészikhorosz-Aiszkhülosz kapcsolatot nem szokás felvetni, különösképpen pedig jelentőségének megfelelően elemezni.¹² Fontossága éppenséggel abban áll, hogy megmutatja Megalé Hellasz súlyát a hellén kultúra előrehaladásában, ráébreszt arra, hogy az athéni tragédia kifejlődése nem csupán egyetlen forrásból táplálkozott, hanem Theszpisz előtti kezdeményezésekhez is kapcsolódott. Így Aiszkhülosz elsőnek tartott,¹³ mások által későbbi, érett tragédiája,¹⁴ a „**Segélykérő nők**”, vagy ismertebb címen „**Oltalomkeresők**” **archaizmusa** bepillantást enged így is, úgy is az Aiszkhülosz előtti drámairodalomba. Az archaikus jelleget mutatja, hogy a főszerepet a kollektív hősök képezik, akiket a kar személyesít meg, és akik a drámában a kardal tagjaiként lépnek fel és a kollektív hős véleményét közvetítik.

Sztészikhorosz tragédiái **átmenetet** képezhetnek a **kardalok** és a **klasszikus tragédiák** között. Munkásságának ezeket az átmeneti formáit Hierón szürakuszai udvarában Bakkhülidész kardaljai folytatják, és szürakuszai kezdeményezésekhez kapcsolódva Athénben Aiszkhülosz tragédiái bontakoztatják ki. Tragédiái mind tematikailag, mind bizonyos formai kezdeményezéseivel példája lesz az athéni klasszikus drámairodalomnak. Ha azt mondjuk, hogy „*athéni tragikus triász*”, akkor elkerülhetetlen, hogy odagondoljuk a Szürakuszaiban működő Sztészikhorosz nevét is mint ihlető elődöt!

OIDIPUSZ

A kevés, és keveset mondó töredékek mellett előkerült egy jelentősebb, amely a thébai mondakörből az „**Oidipusz-türannosz**” tragédiájának része volt. A fragmentumot Ritoók Zsigmond tolmácsolásában közöljük:

A lille-i papiruszon olvasható... töredék az Oidipusz fiak anyjának Teiresziászhoz intézett szavai közepén kezdődik.

*...kínjaimat ne növeld több gyötrellemmel,
és ezután elibém
ne tárj ilyen komor kilátást!*

*Mert a haláltalanok
döntése szerint nem örök sem rút viszály az
emberek között a földön,
sem szeretet, hisz a napnak alá vetik csak az ember
gondolkodását.
Phoibosz, a messzeható nagy úr, sose váltsa valóra
jósszód mindenestől!*

*Hogyha a végzetem az, hogy előttem győzze le egymást
két fiam, és nekem ezt szótték a Moirák,
sujtson a gyűlöletes halál le reám, de ma, mindjárt,
még mielőtt szemem ezt
kell lássa, a könnyes, a kínos, a szörnyü látványt:
holtan a magzataim
vagy városunkat itt bevéve.*

*Gyermekeim, de ha hallgattok ma szelid szavaimra,
megmutatom hamar én a jó megoldást.
Egyiketek marad itt és bírja a kadmoszi várost,
másikotok megyen el,
s elviszi majd az apátok kincseit mind,
úgy, ahogyan neki azt
a Moira adja sorsvetésben.*

*Így lehet, azt hiszem én,
majd megmenekülni talán a szörnyü sorstól,
s így megáll a jós beszéde,
hogyha a kadmoszi friss hajtást s a várost
Zeusz megsegíti,
és későbbre halasztja a bajt, mit a végzet e fényes
nemzetségre rámért.*

*Szólt ez a nagyszerü nő, s nyájas szava ott a teremben
két fia közt a viszályt lecsendesíti,
és vele Teiresziász. Hallgattak órá...¹⁵*

A fragmentumot közlő Ritoók Zsigmond így foglalja össze a töredék lényegét: „Oidipusz már halott, felesége azonban – akinek nevét a töredékből nem ismerjük – él. Két fia a hatalmon marad, s a jós Teiresziász azt jósolhatja, hogy ha a viszály nem szűnik, a fiúknak meg kell halniuk, vagy a város idegen kézre kerül. A kétségbeesett anyjának mentő gondolata támad: az örökség megosztása sorshúzás útján. Ezt Teiresziász is helyesli. Itt ér véget a töredék... Hogy az elbeszélés hogyan folytatódott, az Aiszkhülosz Heten Thébai ellen vagy az Euripidész Phoinikiai nők című darabjában elmondottakig, tehát mindenestre addig, hogy a két testvér egymás kezétől esik el (ezen Sztészikhorosz is aligha változtatott), megint nem tudjuk.”¹⁶

Ha a befejezésen változtatott, ha nem, a „sorshúzás” a testvérharc lehetőségével szemben menekülést jelenthetett volna, s ez olyan új motívum, ami a jóslat ellenére

(Teiresziász), és a „kétségbeesett anya” erőfeszítése nyomán nem teszi végzetszerűvé a testvérháborút.

Még egy lényeges szemléletbeli különbség: Sztészikhorosznál Oidipusz már nem él, míg a többiekénél megéri fiainak és városának vesztét, de anyjuk veszti korábban életét. Ez a különbség ismét Sztészikhorosz javára szól: a béke lehetőségének add elsőbbséget:

*Így lehet, azt hiszem én,
majd megmenekülni talán a szörnyű sorstól,*

*Szólt ez a nagyszerű nő, s nyájas szava ott a teremben
két fia közt a viszályt lecsendesíti...*

Én mindenesetre úgy tenném fel a kérdést, hogy Aiszkhülosz a „**Heten Théba ellen**”, vagy pedig Euripidész „**Phoinikai nők**” című drámája, s hozzátenném, Szophoklészétől az „**Oidipus király**” vagy „**Oidipus Kolónosban**” lehet-e közelebb Sztészikhorosz drámájának meséjéhez, melyikük követhette inkább a *szicíliai* feldolgozását. Ezt azonban sokadrangú problémának vélem.

Az inkább meggondoló, amit tudunk arról, „*Hogy az elbeszélés hogyan folytatódott,*” mert arra vonatkozóan van kapaszkodónk. Ami a folytatást illeti, abban az athéni triász következetesen eltér Sztészikhorosz feldolgozásától. Sztészikhorosznál Oidipusz halott, míg felesége (Iokaszté) túléli a fiúk viszályát, az athéni feldolgozásokban ellenkezőleg, a szörnyű frigyből Iokaszté a halálba menekül, és az önkeztől vak Oidipusz szenvedni végig fiai és városa vesztét. A nagy-görögországi változat a fiúk és **édesanyjuk**, az athéni változat a fiúk és **édesapjuk** tragédiája. Ha valami érdekes lehet, akkor azt ebben a szemléletbeli különbségben kellene keresnünk. Éppen abban látom az athéniak drámai újítását, s ennek Aiszkhülosz lehetett a kezdeményezője, hogy egyértelműen a jóslat kikerülhetlenségét fejezi ki, s hogy Oidipuszt élete végóráiban elvezethessék Athénba. Ebben Spárta és Athén kiélezett ellentmondása jelenik meg, s vetül rá a drámai anyagra.

ORESZTÉSZ

A thébai mondanakört dolgozta föl „**Oreszteia**” című eposzában is. Plutarkhosz szerint Sztészikhorosz „*nagyon is a megtörtént tényekhez ragaszkodva, az igazságnak megfelelően ábrázolta Klütaimnésztra álmát, amikor így írt: 'úgy látta, hogy egy kígyó közeledik felé, feje teteje véres volt, s hirtelen átváltozott a Pleiszthenésztlől származott királlyá'.*”¹⁷ A hivatkozott töredék így szól:

*Íme az álma: felé közelít egy vérbeborult-fejű sárkány,
látja, felismeri, ez: Pleiszthenidász, a király.*¹⁸

A véres fejű kígyó vagy sárkány átváltozása Pleiszthenidász királlyá olyan „*megtörtént tény*”, olyan „*igazság*”, aminek álombeli tényszerűsége és igazsága, **drámai** hitele van. Nem több és nem kevesebb, mint teszem azt, Shakespeare „**Hamlet**”-jében a király szellemének. Az „**Oreszteia**” ilyen királyábrázolása – „*egy vérbeborult-fejű sárkány*” – eléggé elutasító képet fest a hatalom birtoklóiról, a türannoszokról.

Thomson úgy véli, „*Homéros dikciója egyszerű, spontán, távol áll a tudatos mesterkéeltségtől; olyan közösség kifejezési eszköze, amelyben a társadalmi különbségek még nem kövültek kasztokká... Az érett Spártát Stésichoros törekvésében láthatjuk meg – méltóságteljesek, harciasak, bőbeszédűek.*”¹⁹ Majd hozzáteszi: „*Jogosan hihetjük, hogy Stésichoros elveszett Oresteia-jának célja Spárta érdekeinek szolgálata volt.*”²⁰

Ez kérdéses, a proimion töredéke ennek tökéletesen ellentmond:

*Múzsá, no hagyd el a háborúkat, s velem istenek és
percéletűek csoda-nászait idézzed, a boldogok ünnepeit.*²¹

A háborút elutasító és a magánélet örömei megéneklésére felhívó **ars poetica n e m** spártai ihletésre vall. Arisztotelész többek között neki tulajdonítja azt a mondást, ami szerint „*a tücskök a földön fognak nekik ciripelni*”, vagyis hogy az ellenség rombolása nyomán kipusztulnak a fák.²² Ő nem spártai alkotó volt abban az értelemben, hogy nem a spártai militáns életvitelt glorifikálta. Noha dór gyarmaton működött, nincs nyoma annak, hogy

tudatosan vagy akár öntudatlanul Spárta érdekeit szolgálta volna. Szélesebb körben gondolkodott. Erre mutat az a töredék is, ami az Oidipusz-monda feldolgozásából megőrződött.

PALINODIA

A szemléletbeli különbség mélyreható. Ez talán legnyilvánvalóbban ott jelenik meg, ahol mind tematikailag (Trója elleni háború és következményei), mind pedig formailag (kiseposz) legközelebb áll Homéroszhoz.

Alexandrosz döntése, és Heléné elrablása az „**Íliász**” és részben az „**Odüsszeia**” történetének kiindulópontja. Ebből táplálkozott évszázadokon keresztül a görög költészet, s évezredekig az európai irodalom. Ez magyarázza, hogy miért kell külön említenünk Sztészikhorosz „**Heléné**” kiseposzát és annak palinodiáját, visszavonó énekét:

*Ó nem, e beszéd nem igazság!
Dehogy léptél szépfödémű hajóra, nem
jártál te a trójai várban!²³*

A legenda szerint ugyanis Heléné megsértése miatt a Dioszkuroszok elvették Sztészikhorosz szeme világát, majd elleneposzában védelmére kelt Helénének – Parisz nem Helénét, hanem Héra által készített árnyképét rabolta el, míg Heléné Egyiptomban vészelte át a háború tíz évét –, mire visszakapta az istenektől látását. (A tünetek alapján a mai orvostudomány felteszi, hogy egymást érő kötőhártya-bevérzések kínozhatták.) Majd Iszokratész úgy interpretálja a visszavonó dalt: „*Sztészikhoroszon költőn is megmutatta hatalmát.*”²⁴ Iszokratész Heléné költészetet ösztönző, mondhatjuk, múzsai hatását Homérosz esetében is felteszi: „*éjnek idején megjelent Homérosznak, és megparancsolta neki, hogy írjon azokról, akik Trója ellen hadba vonultak*”.²⁵

Miként Sztészikhorosz, hasonlóképpen Homérosz maga is világtalan.

*Stesichoros jobb hangú lett szeme fénye kihután.*²⁶

vélte Janus Pannonius, aki a látás elvesztését a költők esetében nem tartotta igazán fogyatékosnak, sőt szerinte ezzel látóbbá válik a költő lelki szeme. A „*visszavonás*” olyan napjainkig élő, leleplező irodalmi műfajjá vált.²⁷

ELLEN-TRAGÉDIA

Ha, mint írtuk, Parisz nem Helénét, hanem Héra által készített árnyképét rabolta el, míg Heléné Egyiptomban vészelte át a háború tíz évét, akkor mítoszértelmezésével kihúzza az „**Íliász**” és az „**Odüsszeia**” alól azt az epikai hitelességet, amire Homérosz épített, amiből Ilion veszte és Akhilleusz tragédiája következett. Nem állítjuk, hogy Sztészikhoroszt, de az ő logikáját követi majd Iphigeneia feláldozásának visszavonása. Kalkhasz, a jós végül nem is őt, hanem egy szarvastehenet áldoz fel, a királylányt pedig Artemisz istennő a tauruszok földjére helyezi, s szentélyének főpapnőjévé teszi. Ezzel megint eltűnik Klütaimnéztra jogos felháborodása leánya feláldozása, valamint szenvedélyes szembefordulása Agamemnonnal férje Kasszandra és Khruszéisz iránti bövérű, féktelen vonzódása miatt, és lesz pusztán hűtlen feleséggé és szörnyű férjgyilkossá. Ezzel más drámák bontakoznak ki, és más szereplők és szerepek kerülnek az előtérbe. E „*visszavonások*” már nem egyszerűen a homéroszitól eltérő mítoszi szemlélet megnyilvánulásai, hanem azzal való nyílt szembefordulás jelei, és az eseményeknek egy új erkölcsi megítélését fejezik ki.

Láttuk, hogy „**Oidipusz**”-tragédiája a főhősök sorsában – Sztészikhorosznál Iokaszté, Aiszkhülosznál Oidipusz éli túl a fiúk tragédiáját – más úton jár, mint majd Aiszkhülosz. Következtetésünk: a nagy-görögországi változat a **fiúk** és **édesanyjuk**, az athéni változat a **fiúk** és **édesapjuk** tragédiája. Az, amire ebben a különbségre rábukkanunk, igen csak lényeges. Aiszkhülosznak a legközvetlenebb és legbensőségesebb kapcsolata volt Megalé Hellasz kultúrájával, s ha ennek ellenére alapvető vonásaiban eltért Sztészikhorosz feldolgozásától, akkor abban számára nyomos szemléletbeli ok játszhatott közre. Ez egybeesik azzal a szemléletbeli különbséggel, ami az emberi és a filozófiai nézőpontban is megjelenik. Ebből az általános szemléletből következően, itt az az érdekes és érdekfeszítő tragikus konfliktus, hogy a bűnt Oidipusz **hogyan** követte el, s ő **miképpen** bűnhődik meg érte.

Miként szintén Steiger Kornél rámutat, az ión filozófiától eltérően „*Az itáliai filozófia paradigmatis ellentéte... a hím-nőstény oppozíció.*”²⁸ A „hím-nőstény” oppozícióban nem a bűnt elkövető áll a középpontban, hanem a fiait féltő, sorsuk és városuk jövője miatt reszkető anya vívódása és tragédiája. Kharondasz eszméje volt, hogy a társadalom arkhéja a férfi és a nő kapcsolata. A férfi-női elv fölvétele a püthagoreus kategóriatáblázatba a krétai Thalész e kései követője által közvetített hagyomány beemelése. Bachofen egyenesen a püthagoreus nők „*matriarchális rangjára*”-ról beszél.²⁹ Parmenidész 17. fragmentuma pedig ugyanebben az eszmei körben így szól:

*Jobbra a fiúkat, balra a lányokat...*³⁰

Sztrabón földrajzi elemzéseiben miképpen az eposzírókra, éppen úgy, az ő tekintélyére is támaszkodott.³¹ Erről tanúskodnak többek között a „**Gérüónéisz**” szavai:

*Áeliosz Hüperionidész beleült az aranyból
vert bilikomba, hogy átalevezve a tengert
oda jusson, ahol feketélik a szent, komor éjjel,
hol az anyja s hitese felesége lakik meg a gyermekei,
s gyalogolva a babéárnyalta ligetbe ért
közben a Zeusz fia.*³²

A Nap útja keletről nyugatra vezet, Sztészikhorosz földjére. Még egy ilyen, gondolatilag viszonylag távoli összefüggésben is az anya, a hitese feleség és a gyermekek állnak a középpontban.

Hogy mindebben az eltérésben volt-e szerepe Megalé Hellasz Ióniától eltérő hátszágának, esetleg az anyaországok és a gyarmatvárosok viszonyának, azt külön meg kellene vizsgálni. Ha felvetettük e lehetőségeket, akkor azért, mert feltesszük, hogy a mélyebb elemzés rábukkanhatna, hogy volt-e, s ha igen, akkor milyen részük a dolgok ilyen alakulásában.

NÉPDAL KELL!

Világszemléletének lényegét fejezi ki és költészetének kulcsa az a jelszó, amit „**Kikeletkor**” címet kapott költeményében fogalmazott meg:

*Ily népdal kell — puhafürtü
Kháriszok éneke, phrüg
dallamra talált zene zengjen
frissen, üdén,
hogya tavasz közelít.*³³

Abban igaza van Thomsonnak, hogy „*költő volt... Homéros, Hésiodos, Phereküdés, Stésichoros is, és valamennyi más író is, akinek – közvetve vagy közvetlenül – köszönhetjük mindazt, amit a görög mítoszokról tudunk. És minél alaposabban tanulmányozzuk a görög költészetet, annál tisztábban látjuk, milyen alapvetően különbözik a modern nyugat-európai költészettől abban a tekintetben, hogy oly mélyen gyökerezik a népi hagyományokban.*”³⁴ A „*népi hagyományokban gyökerezés*” ugyan összeköti a görögség költészetét, drámairodalmát, még – noha más módon – filozófiáját is, de éppen abban van az egyiknek és a másiknak sajátos értéke és egyéni mondanivalója, hogy mennyire képes az alkotó eltávolodni vagy elszakadni a népi mítosztól, és milyen irányba megy tovább a népi realitás felé. Már egy Homéroszt és egy Hésziadoszt sem lehet ezen az alapon egyívásúaknak tartani, még kevésbé Phereküdeszt, aki erősen kötődött az egyiptomi és a thrák eszmékhez. Egyik így, a másik úgy volt hellén értelemben népi gyökerű.

Ami Sztészikhoroszt illeti, a „*Népdal kell!*” célkitűzése körülhatárolható és a maga korában elhatároló jelentőségű követelmény volt.

Noha nem zárta ki az idegen hatások átvételét („*phrüg dallamra talált zene zengjen*”), de követelménye alapvetően hazai „*dalokra*” gondolhatott. Hogy a homéroszítól és a hésziodoszítól eltérő, **Megalé Hellaszban** uralkodó mítoszokra is figyelemmel volt, ebben az anyaországtól való távolsága is szerepet játszott: „*Nagy-Görögországban* – állapítja meg Falus Róbert – *kevésbé ismerték a balkáni eredetű és Homéroszhoz kapcsolódó mítoszokat, mint az anyavárosokban, s a tárgyválasztás újszerűségének is része lehetett Sztészikhorosz*

sikereiben.”³⁵ Szürakuszaiban az eltérő közelítésmód következtében még a Homérosznál vagy Hésziodosznál is szereplő, egyazon mitológéma is sajátos, nagy-görögországi színezetet kapott.

Azonban mindenekelőtt azzal lépett előre, hogy az alapvetően *arisztokratikus* és jobbára *keleti* indíttatású (homéroszi) mítoszokkal szemben inkább a thébai, azaz a szárazföldi Hellasz gyökereiből táplálkozó mítoszok felé fordult. Sztészikhorosz úgy léphetett föl, mint az ősi hősrégék korszerűsítője. Az arisztokratikus nyugodtság és arányosság helyébe stílusa háborgó, izgatott, nyugtalan, vágyakkal és indulatokkal telített, hatása felkavaró volt – *népi* volt!

A MÚZSÁK TÜZE

„*Népdal kell!*” – kiált fel. Ne higgyük, hogy ez véletlenszerű, esetlegesen ajkára került óhaj. Nem! Ez ön maga számára szóló parancsolat. Erre mutatnak meséi, amelyekben a legközvetlenebbül merített a népi gondolatvilágból, erkölcsi ítéletekből, a nép mindennapi gondoljaiból. A mesék ugyanis egy más mitológiát, nem hősmondai, nem arisztokratikus, hanem népi mitológiát közvetítenek.

Erre az új tartalomra és új történelmi hangsúlyváltásra mutat egy töredéke is:

*A Múza nem azt ízelgeti csak, mi virul, de az érni sóvárgót
is beragyogja tüze.
Engem se hagy el, mióta először
zengedezett gyönyörű dalokat széphangu, sokajku
fuvolám.*³⁶

„*Az érni sóvárgót is beragyogja a Múza tüze!*” – figyelmezteti azokat, akik csak a „*virulót*”, a már korábban kifejtett, a hagyományosat fogadják el, arra esküsznek, azt ismétlik, azt követik. Számára a „*népdal*” azonosul, összekapcsolódik, összefonódik a régivel szemben helyét kereső újjal, az „*érni sóvárgó*”-val. Ez a kötelék határozza meg költői *ars poeticáját*, mint mondja, „*mióta először*” megszólalt, ebből fakad dalainak gyönyörűsége, szépsége, sokszínűsége.

Ilyen költői megoldásokban érhetjük tetten a „*Népdal kell!*” követelményét, az „*érni sóvárgó*”-nak megszólaltatását, a homéroszitól és a hésziodoszitól eltérő tartalom és forma követését.

A HELYI MITOLÓGIA

Megalé Hellasz irodalma a Homérosz-mitológia bírálatával kezdődött. Ha nem bizonyos is, de nem is kizárható, hogy a folyamat elindítója éppen Sztészikhorosz lehetett azzal, hogy a homéroszi istenvilággal szemben a helyi isteneket sorakoztatta fel, s hogy az ősi mítoszok Homéroszétól eltérő, azoktól különböző változataihoz kötődött, feldolgozásaikban a hagyományos tartalmakból új hangsúlyokat emelt ki, átértelmezte, „*modernizálta*” azokat. A feldolgozások, bármi lett légyen is a szerző szándéka, bizonyos Zeusz-ellenes ízzel, éllel bírtak. Ez bizonyára kifejezte azt a különbséget, talán ellentétet, ami a két Hellász, az anyapoliszok és az apoikiák között kialakult.

A helyi, a szicíliai istenvilág feldolgozása nem csupán helyi jelentőségű. Tudjuk, hogy Megalé Hellaszban azok az istenek és istenfiak voltak az előtérben, akik a Zeusz-előtti isteni nemzedékekhez tartoztak, illetve Gaia, Gé (Uranosz felesége) vagy Poszeidón híveként Zeusz ellen lázadtak. Ez a sajátos, a theomakhiákat idéző mitológiai tematika köti Sztészikhoroszt a „*Theogonia*” szerzőjéhez, Hésziodoszhoz.

Feldolgozta a Messinai-szoros két oldalát védő két tengeri szörny, Szküllá és Kharübdisz, esetleg Szküllá és Mínoész, a hellén Sámson-motívum történetét. Szintén helyi vonatkozású történetet dolgozott fel „*Gériónésiz*” drámájában. Hőse a dél-hispániai Erütheia sziget Gorgó véréből született, háromtestű és fejű szörny, aki aranyból vert bilikomban átevezte a tengert, hogy

*oda jusson, ahol feketélik a szent, komor éjjel...*³⁷

azaz nyugatra. Sztrabón közléséből tudjuk, hogy eljutott a heszperiszek által őrzött boldogság kertjébe is.

Talán ugyanezért énekelte meg Poszeidón és Kalüké fiának történetét a „**Küknosz**”-ról írt drámájában (a neve görögül „*hattyú*”-t jelent). Nem kizárt, talán valószínűbb, hogy a „**Küknosz**”-ról írt drámájában egy másik hősnek, Árész harcos fiának és Héraklésznek küzdelmét dolgozta fel. Több Héraklészről írt költeménye lehetett. Többek között ezek sorába illik „**Kerberosz**” mítoszfeldolgozása is. A „**Kalüké**” című története valószínűleg nem Küknosz, hanem az éliszi Endümión anyjának, a nimfának és Zeusznak szerelméről szólhatott.

Hasonló szellemben dolgozhatta fel „**Daphnisz**” című tragédiáját, amelyben Hermész fia, a szicíliai pásztor, Daphnisz, a nagyszerű fuvolajátékos szembeszegült Aphroditével, ugyanis nem viszonzta a múzsák szerelmét, s ezért az istennő lélekhasadással büntette, illetve – más változat szerint – Nomia nimfa megcsalásáért vaksággal sújtotta, majd erejét veszítve a halál várt rá.

Nem tudjuk, hogy a Zeusz-ellenes isteni erőknél megszólaltatása a múlt megidézését vagy a jövő ígérését hordozta-e, de nem kell teljesen a homályban tapogatoznunk. Amit tudunk, az az, hogy a homéroszi isteni nemzedék sztészokhoroszi bírálatának tendenciáját utódai, talántán követői **megfordították**.

Xenophanész, aki Ióniából és Hellász szinte minden táját bejárva érkezett Megalé Hellaszba, első nagy-görögországi megszólalásaiban ezek ellen az istenek ellen emelt szót:

*Arra dicsőség vár, aki bor mellett helyesen szól,
emléket felidéz és az erényre tanít,
és nem mondja el újra meg újra a régi meséket,
kentaurt, durva gigászt: hagyja a sok csoda-fajt,
s hagyja viszályaikat, hisz ezekből jót ki tanulhat.
Minden szóra vigyázz, félve az isteneket!*³⁸

Xenophanész első istenbírátaiban a helyi istenek mesékbe utalása az aktuális, Zeusz-párti istenek melletti kiállítás. Megkockáztatható tehát, hogy ebben a **provinciális**, sztészikhoroszi isten-kritikával szembeni polémia húzódik meg, annak felismerése, hogy nem mindegy az, hogy miképpen és miért, a múlt vagy a jövő felől bírálják Homéroszt és mitológiáját. Xenophanésznek a Zeusz párti istenek melletti **pánhellászi** szemléletű kiállása („*Minden szóra vigyázz, félve az isteneket!*”) nem jelenti az előttük való behódolását. A helyi istenek bírálata elvezeti Xenophanészt a zeuszi isteni nemzedék, majd minden nép minden istenének bírálatához.

A filozófia, hogy valóban filozófiaként léphessen föl, első és mindenkor elengedhetetlen feltétele volt és maradt, hogy elhatárolódjon a mitológiától, a vallástól. Az első bizonytalan lépést Stészikhorosz tette meg, ő volt a nagy-görögországi istenkritikák kezdeményezője! Többé-kevésbé ezt az utat vállalja és folytatja majd a maga színműveiben a nyugati világ nagy komédia-szerzője, egyáltalán a komédia műfajának kezdeményezője, Epikharmosz.

A SZERETET ÉS A GYŰLÖLET

Még nem tudatos a hellén és a nagy-görögországi szemléletbeli különbség, de már a filozófia megjelenése előtt és a filozofáláson kívül itt és ott kialakult az a szociálpszichológiai állásfoglalás, amire a drámairodalom már korán ráérezett, s majd a korai filozófia is kifejezett. Az eddigiek mellett szól az is, hogy Sztészikhorosz drámáiban megjelenik még egy olyan, nem püthagoreus, inkább az orfizmusra hajazó kategória-pár, aminek a nagy-görögországi filozófiai fejlődésben jelentős szerepe lesz: a „*Szeretet*” és a „*Viszály*”, mint mozgatóerők.

A Sztészikhorosz-típusú tragédia az athéni tragédia mellett, nem kevésbé lesz a filozófiai gondolkodás egyik ösztönzője. Azzal készítette elő az elméleti gondolkodás talaját, hogy a mitológiai tartalmakat elvilágiasította, szekularizálta.³⁹

Szemléletes példa e töredéke:

*Tündareosz valaha
áldozva az összes égilakónak, a dúsadományu
Küpriszt kihagyá, amiért a haragvó
leányaiban büntette meg őt: mert mind csapodár lett,
s váltogatta urát.*⁴⁰

A mitológiai tartalmak elvilágiasítása és a tényekhez való ragaszkodás azonban legfőképpen a drámai anyag feldolgozásának mélyebb rétegeiben érhető tetten. Azon bölcsességek közül, ami munkásságából fennmaradt, álljon itt a következő:

*Mert a haláltalanok
döntése szerint nem örök sem rút viszály az
emberek között a földön,
sem szeretet, hisz a napnak alá vetik csak az ember
gondolkodását.*

*Phoibosz, a messzeható nagy úr, sose váltsa valórajósszód mindenestől!*⁴¹

A sorok figyelemre méltó mondanivalója, hogy a társadalmi feszültségek és a politikai enyhülések nem örökkévalóak s változóak. A társadalmi lét e dinamikus felfogása részben a közelmúlt történelmi eseményeinek összefoglalása, részben pedig a fennálló állapotok meghaladásának ideológiai alátámasztása.

A „szerelet” és „gyűlölet” mint a törvénykezés alapelve, és mint filozófiai mozgatóerő már Zaleukosznál fölvetődött.⁴² A „Viszály” és a „Szeretet” opposíció Empedoklész bölcséletében kap később kiemelkedő szerepet. A kategória-párokban az ellentétesség első, világos tudatosulása és rögzítése történik. Úgy látszik, hogy a probléma különösen a nagy-görögországi gondolkodókat nem hagyja nyugodni.

A TRIÁDA

Ez a dinamikus világlátás, dialektikus érzékenység kihatott drámái szerkezetére is, amely azután a drámastruktúra kompozíciós elvévé vált. Ő volt az, aki a drámák belső tagolásában a **strófa–antistrófa–epódusz** hármasságát dolgozta ki, és követte.

A triádában történő gondolkodás számára nem dogmatikus előfeltétel, hanem a valóság drámai szituációkba fordítása, a törekvések ütköztetése, tehát irodalmi alkotói elv, a valóság dinamikus szerkezetének megérezése és tudatos alkalmazása.

A triádában Sztészikhorosz a társadalmi folyamatok ellentmondásosságát ragadta meg. „A bámulatos tárgyi gazdagságon kívül zenei és ritmikai találékonyságáért dicsérték Sztészikhoroszt. Úgy mondják, ő alakította ki a kardal hármasságát **strófára** (versszak), ezzel azonos ritmusképletű **antistrófára** (ellen-versszak) és **epódusra** (zárószakasz), melyek közül az első kettőt táncolva, a harmadikat helyben állva adott elő a kórus.”⁴³

A triádában ösztönös dialektika, a tagadás és tagadása, a fejlődés eszméje, „az érne sóvárgó” iránti elkötelezettsége rejtezik. Az **egyes-különös-általános** talán első alkalmazásával a korai logika ösztönzője is lehetett. De hogy ösztönözte a filozófiát és az irodalmat, az mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Xenophanész elégiáiban Sztészikhorosz „strófa–antistrófa–epódusz” szerkezetét követi. Ez lesz a pindaroszi ódaköltészetnek is feszültséget teremtő és oldó szerkezete.

A TÜRANNOSZ ELLEN

Az arisztokratikus társadalom kritikáját vélhetjük „**Rhadiné**” című szerelmes elbeszélésében, amely szinte a későbbi „**Rómeó és Júlia**”-k előképe, s amiben megkapják a magukét az orvosok is. Sztrabón így ismerteti a tragikus történetet: „A költő szerint ugyanis a korinthusi tyrannossal eljegyzett Rhadiné Samosból hajózott el a Zephyros segítségével, bizonyára nem az ión Samosból; ugyanazzal a széllel ment Delphoiba testvére is, mint a szent követség vezetője, s az unokabátyja, aki szerelmes volt beléje, szekéren ment utána Korinthosba; a tyrannos mindkettőjüket megölette, s a testüket elküldte egy szekéren, de tettét megbánta, s visszahozatta és eltemettette őket.”⁴⁴

Arisztotelész ismerteti egyik, egyértelműen türannosz-ellenes meséjét: „Sztészikhorosz..., amikor a himeraiai teljhatalmú hadvezérré választották Phalarisz, és testőrséget akartak mellé rendelni, többek között elmondta a következő mesét: 'A ló egyedül foglalt el egy mezőt, de odajött a szarvas és pusztítani kezdte legelőjét. A ló, hogy bosszút álljon a szarvason, megkérdezte az embertől, bosszút tudna-e állni vele együtt a szarvason. Igen – válaszolta az ember –, de csak akkor, ha felzablázhatlak, és dárdával a kezemben fölülhetek a hátadra. Megegyeztek. Az ember felpattant a lóra, s a ló ahelyett hogy bosszút állt volna, az ember szolgája lett.' Vigyázzatok, nehogy bosszút akarván állni az ellenségén, ti is úgy járjatok, mint a ló. A zabla már rajtatok van: tejhatalmú hadvezért választottatok; ha testőrséget is adtok neki, és ha megengeditek, hogy a hátatokra üljön, attól kezdve Phalarisz

szolgái lesztek.”⁴⁵ Az aiszóposzi mesék szellemisége és szerkezete sokban emlékeztet erre a mesére. A fabula politikai mondanivalója félreérthetetlen, benne összegezte politikai és gyakorlati etikai álláspontját. Az ő esetében a politikai állásfoglalása és szerepvállalása, valamint költői *ars poeticája* egybehangzó volt.

Az ióniai és a nagy-görögországi mitológiai szemlélt közötti különbség is hozzájárulhatott ahhoz, amit Platón Homérosztól kérdez: „*melyik állam került már valaha teáltalad jobb helyzetbe, mint ahogy például Lükurgosz által Lakedaimón, vagy sok más államférfi által sok kisebb és nagyobb állam? De temelleted melyik állam tanúskodik, hogy jó törvényhozó voltál, vagy hogy használtál neki? Mert például Kharóndasz mellett tanúskodik Itália és Szicília, Szolón mellett pedig mi.*”⁴⁶ A felsorolás – Lükurgosz, Kharóndasz és Szolón – nem véletlenül állította egymás mellé e három törvényhozót. Egy szintre emeli őket jelentőségük saját poliszuk életében, pánhellén jelentőségük a törvényalkotásban és a jogelmélet fejlesztésében. Csak Zaleukosz hiányzik a sorból, noha helye közöttük lenne.

EGY BARIKÁDON

Ha türannosz-ellenességről, népi elkötelezettségről és az arisztokrata szemléletet meghaladni vágyó törekvéséről szólnunk, akkor bizonyára a kézműiparban és a kereskedelemben érdekelt, következképpen az arisztokratikus látásmóddal szembeforduló, izmosodó városi nemesség irodalmi és politikai szószólója lehetett. Ebből fakadhatott szembekerülése a türanniával és konfliktusa a türannosszal, talán Phalarisszal.

Mielőtt a továbbiakban jellemeznénk, óvakodjunk mai szemmel látni s láttatni őt. Ő nem Homéroszként bolyongott, hanem „*hivatásos*” költőként alkotott, s ennek során tetemes vagyont szerzett. Ez akkor és ott azt jelentette, hogy a szürakuszai türannosz udvarában munkálkodott, a türannoszt szolgálta és kiszolgálta. Népi elkötelezettsége, azaz arisztokrata ellenessége kapcsolódott egy demokratikus fordulat iránti törekvéshez. A türannia elutasítása lehetett alapja annak a halvány utalásnak, hogy politikai szerepvállalása miatt száműzték poliszából, pontosabban Szürakuszaiból, még közelebből, a szürakuszai türannosz udvarából.⁴⁷

Hatása az újkorig terjed. Victor Hugo a Commune de Paris-t leverő porosz és a Thiers-kormány versailles-i csapata elleni harc egyik gyermekhőséről dalolva Sztészikhoroszt idézte meg:

*Az ősi Hellászban, Sztészikhorosz ha látna,
Rád bízna, hogy te védj Argosz egy kapuját;
Künegirosz benned lelné meg önmagát.
A választott görög ifjak közé sorozna
Messzénén Türtaios s Thébaiban Aiszkhülosz ma.*⁴⁸

Így ölekezett egymással Párizs védelme Argoszt és Spártát megvédelmező hősökkel, az ókori és az újkori türannosz-ellenesség, Sztészikhorosz és Aiszkhülosz Victor Hugóval.

1 JEGYZETEK

Aristotelés: Görög politeiák töredékei. 565. In: Államéletrajzok. Aristotelés, Hérakleidés Lembos, Pseudo-Xenophón, Xenophón, Kritias és Héródész Attikos írásai a görög államokról. Osiris Kiadó. 1998. Ezt vallja Cicero is (vö. Cicero: Az állam. III10 (19-20) Akadémiai Kiadó. 1959.

2 A 70-es években vált ismertté Sztészikhorosz több töredéke.

3 A hagyomány szerint egyik meséjét – „**A vadkan, a ló és a vadász**” címen – Aiszóposz is feldolgozta (vö. Aiszóposz: A vadkan, a ló és a vadász (238). In: Uő. Meséi. Európa Könyvkiadó. 1987.)

4 Vö. Arisztotelész: Poétika. 1448ab. Kossuth Könyvkiadó. 1992.

5 Dionüszosz legfeljebb annyiban kapcsolódik a thébai mondakörhöz, hogy Kadmosz király leszármazottja, s hogy egyiptomi, líbiai, indiai, thrákiai utazásai után Thébaiba tért haza, ahol ellenségesen fogadták.

6 Vö. Trencsény-Waldapfel Imre: Aiszkhülosz. In: Aiszkhülosz: Drámái. Európa Könyvkiadó. 1962. XVI. old.

7 Péterfy Jenő: A görög tragédia keletkezése. In: Uő, Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 65. old.

8 Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. Aiszkhülosz két világa avagy a drámatörténet kezdete. Trezor Kiadó. 1995. 79. old.

9 Miként Hegedüs Géza állítja (vö. Aktuális Aiszkhülosz. 80. old.)

10 „*A létezők szükségképpen abban [az elemben] pusztulnak el, amelyből keletkeztek, mert számot adnak az idők során egymás ellen elkövetett jogtalanságaikról és megbűnhődnek értük*”. (Anaximandrosz B 1. Anaximandrosz. Töredékek. In: Görög gondolkodók. 1. köt. Thalészról Anaxagoraszig. Kossuth Könyvkiadó. 1992.). Mint Steiger Kornél megjegyzi, „*Az anaximandroszi ellentétek nemcsak a világ kialakulásának, hanem működésének is legfőbb magyarázó elvei lehettek*.” (Steiger Kornél: A korai görög filozófia néhány alapfogalma. In: Világosság. 1984. 12. sz. 795. old.). Tegyük hozzá, mivel Anaximandrosz az emberi fejlődést is az általános törvényszerűség alá rendeli, ezért a társadalmi mozgások elvét is ebben láthatta.

11 Hegedüs Géza: Aktuális Aiszkhülosz. 80. old.

12 Különösen mellőzi ezt a vonulatot Trencsényi-Waldapfel Imre Aiszkhülosz drámái elé írt tanulmányában (vö. Trencsény-Waldapfel Imre: Aiszkhülosz.)

13 Vö. Péterfy Jenő: A görög tragédia keletkezése. 62. old.

14 Vö. Trencsény-Waldapfel Imre: Aiszkhülosz. XXXIV. old.

15 Ritoók Zsigmond: Görög költemények papiruszon. In: Holmi. 2006. Január (www.holmi.org/archivum.html)

16 Ritoók Zsigmond: Görög költemények papiruszon.

17 Plutarkhosz: Az isteni büntetés késlekedéséről. 10. In: Uő. Szókratész daimónja. Magyar Helikon. 1985.

18 Sztészikhorosz: Töredékek az „Oriszteia”-ból. In: Görög költők antológiája. 146. old.

19 Thomson: Aischylos és Athén. A dráma társadalmi eredetének vizsgálata. Gondolat Könyvkiadó. 1958. 82. old.

20 Thomson: Aischylos és Athén. 239. old. Az athéni változat: „*az Areopagos előtti per nyilvánvalóan athéni hozzátoldás, melyet tudatosan konstruáltak a spártai változattal szemben.*” (uo.)

21 Sztészikhorosz: Töredék az „**Oreszteia**”-ból. In: Görög költők antológiája. 145. old.

22 Vö. Arisztotelész: Rétorika. 1412a. Gondolat Könyvkiadó. 1982.

23 Sztészikhorosz: Palinódia Helenéről. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó, 1982. 148. old. Lásd még Platón: Phaidrosz. 243ab. In: Platón: Összes művei. 1-3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984.)

24 Iszokratész: Heléna dicsérete. In: Iszokratész attikai rétor művei. 1. köt. Lux Color Printing és Szulik Alapítvány. Obecse. 2011. 228. old.

- 25 Iszokratész: Heléna dicsérete. In: Iszokratész attikai rétor művei. 1. köt. 228. old.
- 26 Janus Pannonius: A csipás Senecára. Csorba Győző fordítása.
- 27 A „*visszavonás*” például Brecht művészetét mélyen áthatotta, s többek között „**A sebesült Szókratész**”-ben, épen egy archaikus témában kamatoztatta (Brecht: A sebesült Szókratész. In: Uő. Kalendárium. Régi és új históriák. Magyar Helikon. 1958.). Ilyen „*visszavonások*” uralják Brechtől „**A szecsuáni jó lélek**” című játékát is (In: Uő. Három színmű. Kurázi mama és gyermekei. A szecsuáni jólélek. A kaukázusi krétakör. Európa Könyvkiadó. 1980.)
- 28 Steiger Kornél: A korai görög filozófia néhány alapfogalma. In: Világosság. 1984. 12. sz. 795. old.
- 29 Bachofen: Az anyajog. In: Uő. A mítosz és az ősi társadalom. Gondolat Könyvkiadó. 1978. 263. old.
- 30 Parmenidész B 17. Plutarkhosz jegyzi meg: „*Mind a görögöknél, mind a barbároknál azt tanítják a misztériumokban és az áldozatbemutató alkalmával, hogy két külön alapvető lénynek és egymással ellentétesen ható erőnek kell léteznie, amelyek közül az egyik jobb kéz felől, s előre vezet, a másik viszont megfordít és ismét visszaküld.*” (idézi Bachofen: A sírszimbolika. In: Uő. A mítosz és az ősi társadalom. 39. old.). Egy orosz menyasszonysirató ugyanígy: „*Lépj hát, férfi nem, ide, jobb kéz felől, / női nem pedig bal kéz felől.*” (Ivanov: Páros és páratlan. 125. old.)
- 31 Vö. Sztrabón I,2,34. III, 2,11, VIII,3,20 és VIII,3,31
- 32 Sztészikhorosz: Töredékek a „Gérüónész”-ből. In: Görög költők antológiája. 1982. 146. old.
- 33 Sztészikhorosz: Kikeletkor. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 163. old.
- 34 Thomson: Aischylos és Athén. 142. old.
- 35 Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. 115. old.
- 36 Sztészikhorosz: A Múzsáról. In: Görög költők antológiája. 1959. 163. old.
- 37 Sztészikhorosz: Töredékek a „Gérüónész”-ből. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1982. 146. old.
- 38 Xenophanész: Asztali elégia. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 136. old.
- 39 Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Gondolat Könyvkiadó. 1976. 115-116. old.
- 40 Sztészikhorosz: Küprisz bosszúja. In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 162. old.
- 41 Ritoók Zsigmond: Görög költemények papiruszon (Oxürhünkhoszi töredék). In: Holmi folyóirat online kiadása. 2006. január.
- 42 Vö. Iustinus: Világkrónika. III,3 (Iustinus: Világkrónika a kezdetektől Augustusig. Fülöp királynak és utódainak története. Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius művéből. Magyar Helikon. 1992.)
- 43 Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. 116. old. Ezzel mintegy előlegezi a hegeli **tézis-antitézis-szintézis**.
- 44 Sztrabón VIII.3.20 (Strabón: Geographica. Gondolat Könyvkiadó. 1977. Továbbiakban: Sztrabón)
- 45 Arisztotelész: Rétorika 1393b.
- 46 Platón: Állam. 599e (In: Platón Összes művei. 1-3. köt. Európa Könyvkiadó. 1984.)
- 47 A költő, állapítja meg Falus Róbert, „*ünnepi kórusok művészeti vezetőjeként és egyúttal hivatásos költőként szerzett hírnevet és vagyont; kevésbé megbízható források arról is tudnak, hogy politikai szereplésének száműzetés lett a vége.*” (Falus Róbert: Az antik világ irodalmi. Gondolat Könyvkiadó. 1976. 115. old.)
- 48 Hugo: Egy barikádon. In: Párizsi család. A Párizsi Kommun költészete. Magyar Helikon. 1961. 71. old.